

بررسی تاریخی

امیران شیعی حرمین شریفین

از آغاز تا حکومت آل سعود

سید محمود سامانی

سرشناسه : سامانی، سیدمحمود، ۱۳۳۴ -
 عنوان و نام پدیدآور : بررسی تاریخی امیران شیعی حرمین شریفین از آغاز تا حکومت آل سعود/ سیدمحمود سامانی.
 مشخصات نشر : تهران: نشر مشعر، ۱۳۹۶.
 مشخصات ظاهری : ۲۲۸ ص.
 شابک : 978-964-540-747-4
 وضعیت فهرست نویسی : فبا
 یادداشت : کتابنامه.
 موضوع : حرمین شریفین
 موضوع : Two Holy places (Mecca & Medina)
 موضوع : شیعیان -- عربستان -- تاریخ
 موضوع : Shiites -- Arabian Peninsula -- History
 موضوع : عربستان -- شاهان و فرمانروایان -- سرگذشتنامه
 موضوع : Arabian Peninsula -- Kings and rulers -- Biography
 موضوع : عربستان -- تاریخ
 موضوع : Arabian Peninsula -- History
 رده بندی کنگره : ۱۳۹۶ ۱۸ب۴/س/BPT۶۲
 رده بندی دیویی : ۳۹۷/۷۴
 شماره کتابشناسی ملی : ۵۱۱۸۱۱۳

بررسی تاریخی امیران شیعی حرمین شریفین از آغاز تا حکومت آل سعود

تألیف :	سیدمحمود سامانی
تهیه و تدوین :	پژوهشگده حج و زیارت
ناشر :	مؤسسه فرهنگی هنری مشعر
چاپ و صحافی :	چاپخانه مشعر
نوبت چاپ :	اول - بهار ۱۳۹۷
شمارگان :	۱۰۰۰ نسخه
بها :	۱۵۰۰۰ تومان

ISBN : 978-964-540-747-4

شابک : ۹۷۸-۹۶۴-۵۴۰-۷۴۷-۴

تلفن مراکز پخش و فروشگاه‌های مشعر

تهران : تلفن : ۰۲۱-۶۴۵۱۲۰۰۳ / قم : ۰۲۵-۳۷۸۳۸۴۰۰

فهرست

دیباجه	۱۱
مقدمه	۱۳
فصل اول: کلیات و مفاهیم	۲۹
گفتار اول: مفاهیم	۲۹
۱. امیر	۲۹
۲. شیعه	۳۲
۳. حرمین	۳۶
۴. اشراف	۳۷
۵. حسنیان (بنو حسن <small>علیهم‌السلام</small> ، حسنیون)	۳۹
۶. حسینیان (بنو حسین <small>علیهم‌السلام</small>)	۳۹
گفتار دوم: کلیات	۳۹
۱. تاریخچه شیعه در حرمین شریفین	۳۹
الف) تشیع در مدینه منوره	۴۶
ب) تشیع در مکه مکرمه	۴۸
۲. عوامل بازدارنده گسترش شیعه در حرمین	۴۹
الف) مرکزیت برای دستگاه خلافت	۵۰

- ۵۰..... (ب) فتوحات.....
- ۵۱..... (ج) انتقال پایتخت به کوفه.....
- ۵۲..... (د) خلافت ابن زبیر در مکه.....
- ۵۲..... (ه) استیلای امویان بر حرمین.....
- ۵۳..... (و) شهادت شیعیان در کربلا.....
- ۵۴..... (ز) استیلای عباسیان و سرکوب سادات علوی.....
- ۵۵..... (ح) محدودیت ارتباط با اهل بیت علیهم السلام.....
- ۵۶..... (ط) وجود کارگزاران مخالف اهل بیت علیهم السلام در حرمین.....
- ۵۶..... (ی) تسلط دولت‌های سنی بر حرمین شریفین.....

فصل دوم: امیران شیعی مکه مکرمه از آغاز تا تشکیل امارت اشراف حسنی..... ۵۷

- گفتار اول: امیران شیعی مکه در عصر خلافت امیر مؤمنان، علی علیه السلام..... ۵۷
۱. ابوقتاده انصاری..... ۵۷
۲. قثم بن عباس..... ۶۰
۳. معبد بن عباس..... ۶۶
۴. جاریة بن قدامه تمیمی..... ۶۷
- گفتار دوم: امیران شیعی مکه در عصر اول خلافت عباسیان..... ۷۱
۱. حسن بن معاویه..... ۷۲
۲. حسین بن علی شهید فخر..... ۷۳
۳. ابن افضس..... ۷۵
۴. محمد دیباج..... ۷۹
۵. ابراهیم بن موسی بن جعفر علیه السلام..... ۸۲
۶. عبید الله بن حسن..... ۸۶
۷. عبیدالله بن عبدالله..... ۸۷

- گفتار سوم: امیران شیعی مکه مکرمه، در عصر دوم خلافت عباسیان..... ۸۹
۱. اسماعیل بن یوسف..... ۹۱
۲. محمد بن یوسف..... ۹۲
۳. محمد بن سلیمان علوی..... ۹۴
۴. محمد الاکبر بن موسی..... ۹۵
۵. عبدالله بن عبدالله بن سلیمان..... ۹۶
- گفتار چهارم: امیران شیعی در عصر سوم خلافت عباسیان تا روی کار آمدن اشراف حسنی در مکه..... ۹۶
۱. داوود بن موسی..... ۹۷
۲. محمد بن موسی..... ۹۷
۳. حسین بن محمد الاکبر بن موسی..... ۹۷
۴. محمد الاکبر بن الحسین..... ۹۸
۵. احمد بن الحسین..... ۹۹
- فصل سوم: امیران شیعی مکه از اشراف حسنی..... ۱۰۱**
- گفتار اول: مذهب اشراف حسنی مکه و اوضاع مذهبی در حرمین..... ۱۰۱
۱. تصریح محققان، مورخان و سفرنامه نویسان به شیعی بودن اشراف حسنی..... ۱۰۲
۲. اوضاع و شرایط مذهبی در حرمین..... ۱۰۹
- الف) سخت‌گیری مذهبی ممالیک در حرمین..... ۱۰۹
- ب) سخت‌گیری مذهبی عثمانیان..... ۱۱۰
- ج) حضور اندیشوران شیعی در حرمین..... ۱۱۰
- د) برابند تحقیق مارتل..... ۱۱۱
- گفتار دوم: امیران شیعی مکه از اشراف حسنی..... ۱۱۴
۱. قتاده بن ادريس..... ۱۱۵

۲. ابوهاشم..... ۱۲۱
۳. ابونمی محمد..... ۱۲۵
۴. حُمیضة بن ابی نُمیّ..... ۱۲۷
۵. رمیثة بن ابی نَمی..... ۱۳۰
۶. ثقبه بن رمیثه..... ۱۳۴
۷. برکات بن حسن..... ۱۳۵
۸. سعد بن زید..... ۱۳۶
۹. شریف عون..... ۱۳۷
۱۰. شریف عبدالله..... ۱۳۹
۱۱. عون الرفیق بن محمد بن عون..... ۱۴۱

فصل چهارم: امیران شیعی مدینه منوره از آغاز تا تشکیل امارت اشرف حسینی... ۱۴۵

- گفتار اول: امیران شیعی مدینه منوره در عصر خلافت امیر مؤمنان، علی علیه السلام..... ۱۴۵
۱. سهل بن حنیف انصاری..... ۱۴۶
 ۲. تمام بن عباس..... ۱۴۷
 ۳. تمیم بن عمر مازنی انصاری..... ۱۴۸
 ۴. ابویوب انصاری..... ۱۴۸
 ۵. امارت فردی از انصار..... ۱۵۷
 ۶. قثم بن عباس..... ۱۵۸
 ۷. جاریة بن قدامه تمیمی..... ۱۵۸
- گفتار دوم: امیران شیعی مدینه در عصر اول عباسی..... ۱۵۹
۱. محمد نفس زکیه..... ۱۶۰
 ۲. زید بن حسن بن علی علیه السلام..... ۱۶۴

۳. حسن بن زید..... ۱۶۵
۴. شهید فح..... ۱۶۷
۵. جعفر بن حسن..... ۱۷۲
۶. محمد بن سلیمان..... ۱۷۳
۷. محمد دیباج..... ۱۷۳
۸. عبیدالله بن حسن..... ۱۷۴
۹. محمد بن یحیی اقساسی..... ۱۷۴
۱۰. اسماعیل بن یوسف..... ۱۷۵
۱۱. محمد بن یوسف..... ۱۷۶
۱۲. عیسی بن جعفر حسنی..... ۱۷۶
۱۳. محمد بن حسن..... ۱۷۷
۱۴. حسن بن موسی..... ۱۷۸
۱۵. احمد بن محمد بن اسماعیل حسنی..... ۱۷۸
۱۶. محمد بن حسن بن جعفر..... ۱۷۹
۱۷. محمد بن صالح..... ۱۷۹
۱۸. حسن بن جعفر بن موسی الکاظم ع..... ۱۸۰
۱۹. حسن بن قاسم بن علی..... ۱۸۰
۲۰. محمد بن سلیمان..... ۱۸۰
۲۱. محمد بن عبیدالله بن علی..... ۱۸۱
۲۲. عبیدالله بن طاهر بن یحیی..... ۱۸۱
۲۳. قاسم بن عبیدالله بن طاهر..... ۱۸۱
۲۴. (محمد، مسلم) بن عبیدالله بن طاهر..... ۱۸۲

فصل پنجم: امیران شیعی مدینه از اشراف حسینی ۱۸۳

گفتار اول: مذهب امیران مدینه از اشراف حسینی ۱۸۳

گفتار دوم: امیران شیعی مدینه از اشراف حسینی ۱۹۷

۱. جماز بن شیحہ ۱۹۸

۲. منصور بن جماز ۱۹۹

۳. طفیل بن منصور ۲۰۰

۴. جماز بن منصور ۲۰۱

۵. شامان بن زهیر (۸۷۸-۸۸۳ق.) ۲۰۲

۶. مانع بن علی بن مسعود ۲۰۲

۷. ثابت بن نعیر ۲۰۳

۸. مانع بن زبیری ۲۰۵

کتابنامه ۲۱۱

دیباچه

سخن گفتن درباره تشیع در حجاز، و امیران شیعی حرمین شریفین، در ادوار مختلف اسلامی، نیازمند واکاوی و بررسی‌های دقیق است. این در حالی است که تاکنون، به طور یکجا، بدین موضوع پرداخته نشده و برخی از مقاطعی که امیران شیعی بر حرمین سیادت داشته‌اند، شناسانده نشده است. امید است این گام، تصویری، هرچند ناتمام، در این باره ارائه کند و زمینه مناسبی را، برای تحقیقات و پژوهش‌های جدید، فراهم نماید.

قابل یادآوری است، تحقیق و بررسی درباره امیران شیعی حرمین، که بخشی از تاریخ طولانی اسلام را به خود اختصاص داده است، ارائه چنین نوشتارهایی را توجیه‌پذیر می‌کند.

تحقیق پیش رو که به سیر اجمالی امارت امیران شیعی در حرمین، از آغاز تا تسلط آل سعود بر حجاز، اختصاص دارد حاصل پژوهشی است که به قلم دکتر سید محمود سامانی به رشته تحریر درآمده است. پژوهشکده حج و زیارت، ضمن تشکر از ایشان، امید دارد این مجموعه برای خوانندگان و پژوهشگران مفید واقع شود؛ همچنین با آشنایی و درک بهتر از وضعیت حضور شیعیان در حرمین شریفین و نقش آنان در تاریخ پرآوازه اسلام، به برخی از ابهام‌ها پاسخ داده و زمینه پژوهش‌های جدیدی را در این حوزه فراهم نماید.

گروه تاریخ و سیره

پژوهشکده حج و زیارت

مقدمه

حرمین شریفین، خاستگاه اسلام و تشیع بود و بی‌تردید نخستین شیعیان، در مدینه منوره می‌زیستند. با رحلت رسول الله ﷺ و شکل‌گیری جریان سقیفه، اهل بیت علیهم‌السلام تا سال ۳۵ هجرت، از خلافت بازماندند. در این بازه زمانی، فتوحات گسترش یافت و برخی شیعیان، ضمن شرکت و نقش‌آفرینی در آنها، در مناطق فتح شده، مانند شهرهای عراق، به ویژه مراکز سکونت‌ی جدید همچون کوفه و بصره، ساکن شدند؛ همچنین عده‌ای دیگر از شیعیان، شامات و مصر را برای سکونت انتخاب کردند.

هرچند با خلافت امیر مؤمنان علی علیه‌السلام، در سال ۳۵ قمری، انتظار می‌رفت تشیع در حرمین گسترش یابد و به عنوان کانون اصلی تشیع مطرح شود، اما در همین زمان، موج دوم مهاجرت شیعیان به عراق صورت گرفت؛ زیرا آن حضرت، برای تعقیب ناکتین، ناچار شد مدینه را ترک کند و همراه شیعیانش به عراق عزیمت نماید.

با استقرار امام علی علیه‌السلام در کوفه - که پس از پیروزی در نبرد جمل (سال ۳۶ ق.) - به دلایلی چون نزدیکی آن شهر به شام برای دفع خطر معاویه، و نیز وجود امکانات مادی و معنوی در عراق در مقایسه با مدینه، انتخاب شد - کوفه به عنوان کانون شیعه مطرح شد و این مرکزیت را در دوره‌های بعدی نیز حفظ کرد.

از این پس، هرچند مدینه همچنان محل سکونت امامان و برخی شاگردان و اصحاب آنان، در دوره خلفای اموی و عباسی، بود، اما با سیاست دشمنی خلفا با اهل بیت علیهم‌السلام و شیعیان و نیز به کارگیری خویشاوندان و وفاداران به خود در حرمین،

این مذهب اصیل و ریشه‌دار، چندان در این مکان‌های معنوی رشد نکرد؛ البته حضور سادات علوی در آن کانون‌های مقدس، موجب می‌شد تا آنان که به دیده غاصب به خلفا می‌نگریستند، با فراهم شدن حتی کمترین شرایط، از ضعف عباسیان استفاده کنند و با قیام خود، هرچند کوتاه‌مدت، امارت حرمین را بر عهده بگیرند.

با سپری شدن دوره اقتدار دستگاه خلافت عباسی، که از حدود پایان ربع اول قرن سوم هجری شروع شد، به تدریج کانون‌های قدرت در جهان اسلام متعدد شدند. سادات علوی نیز با تحرکات خود توانستند، از نیمه دوم سده چهارم هجری تا دوران معاصر، امارت حرمین شریفین را بر عهده بگیرند.

سادات علوی، دست‌کم در قرون نخستین اسلامی و تا پیش از تشکیل امارت اشراف (حدود ۳۶۰ ق.)، گرایش‌های شیعی داشتند. با شروع امارت اشراف، در مکه مکرمه و مدینه منوره، آنان تا چند سده به ترتیب مذهب زیدی و امامی داشتند؛ گویا آنان به تدریج تحت فشار دولت‌های نیرومند اهل سنت بانفوذ در حرمین، به مذاهبی چون شافعی، در عصر ممالیک، و بعد حنفی، در عصر عثمانی، روی آوردند.

در باره پیشینه تحقیق می‌توان ادعا کرد که نه تنها بررسی امیران شیعی در حرمین شریفین، بلکه به طور کلی تاریخ تشیع در حجاز، از موضوعاتی است که بدان توجه جدی نشده است. هرچند قداست حرمین شریفین سبب شده است که تحولات سیاسی و اجتماعی آنها میان مورخان و مؤلفان اسلامی، مورد توجه قرار گیرد؛ اما کتابی که موضوع اصلی آن درباره امیران شیعی در حرمین شریفین باشد، به دست نیامد. آن دسته از تألیفات معدودی هم که عنوان آنها امیران مکه مکرمه و مدینه منوره است یا برخی کتب که بخش‌هایی از مطالبشان را به این امر اختصاص داده‌اند، به صورت موضوعی و به تفکیک درباره مذهب امیران حرمین نپرداخته‌اند و تنها به ارائه لیست امرا یا شرح حال و اقدام‌های آنان، به صورت اجمالی، بسنده کرده‌اند. اگرچه نمی‌توان آثار را که در حجاز با عنوان تشیع به نگارش درآمده است انکار کرد، اما تشیع امیران حرمین در

آنها به عنوان بحث حاشیهای مطرح شده است؛ افزون بر آن، همین آثار که با موضوع حاضر ارتباط و پیوند دارند، بیشترشان به زبان عربی تألیف شده‌اند.

می‌توان ادعا کرد که هنوز کار دقیق و علمی درباره امیران شیعی، در حریم شریفین، که اهمیت خاصی دارد، ارائه نشده است. از این رو لازم است در نوشته‌ای مستقل و مفصل‌تر، به شناسایی و بررسی امیران شیعی، در ادوار مختلف اسلامی، پرداخته شود.

لازم به ذکر است که حتی در تحقیقات جدید، مانند حاکمان شیعه در بستر تاریخ^۱ و نیز در *دائرةالمعارف شیعه*، مداخلی به امیران شیعی حریم، که مقصود بیشتر همان خاندان‌های اشراف (سادات حسنی و حسینی) حاکم بر حجاز است، اختصاص نداده‌اند. *دائرةالمعارف بزرگ اسلامی* و *دانشنامه جهان اسلام* نیز، در جلد‌های منتشر شده، متأسفانه مدخلی به امیران شیعی، از اشراف (سادات) حسنی و حسینی، اختصاص نداده و بحث از آنها را به مدخل «شرفا»، که هنوز تألیف نشده است، ارجاع داده‌اند.

تکنگاری‌هایی که درباره امیران مکه مکرمه و مدینه منوره به رشته تحریر درآمده است، هرچند در برخی از آنها به گرایش‌های مذهبی تعداد معدودی از امرا اشاره شده است، اما به صورت ویژه به مذهب امیران حریم نپرداخته‌اند. در خصوص امیران مکه، می‌توان به منابع زیر اشاره کرد:

۱. *تاریخ امراء مکه المکرمه*، تألیف عارف احمد عبدالغنی؛ وی از مؤلفان معاصر است و در این کتاب، افزون بر اشاره‌هایی کوتاه به گرایش‌های مذهبی برخی امیران مکه، شرح حال امرای این شهر را، از صدر اسلام تا تسلط آل سعود، آورده است. در این کتاب می‌توان تحولات سیاسی مکه مکرمه را دنبال کرد؛ در واقع این اثر مروری بر تاریخ سیاسی آن شهر است. مؤلف، در شرح حال برخی امیران، به کتاب *العقد الثمین*

۱. عناوین این کتاب شامل هفت بخش است: مختار ثقفی رایت امید، علویان طبرستان پرچمداران امر به معروف، حمدانیان (اولین مدافعان قدس)، آل بویه (حامیان فرهنگی تشیع)، سربداران، صفویان (نماد اقتدار ایران) و تیپوسلطان (سفر رهایی).

فی تاریخ البلد الامین، نوشته تقی الدین فاسی، تکیه زیادی دارد و در واقع نوشته‌های او را تلخیص کرده است.

در این کتاب شرح حال حدود ۳۲۰ امیر مکه مکرمه، به ترتیب تاریخ امارتشان، آورده شده است که حدود نیمی از آنان را اشراف حسنی تشکیل می‌دهند. همان‌طور که بیان شد، در این اثر، تنها به صورت موردی، از مذهب برخی امیران مکه مکرمه، آن هم از قول برخی مورخان پیشین، کوتاه و گاه در حد یک جمله، سخن به میان آمده است.

۲. تاریخ امراء البلد الحرام عبر عصور الاسلام، تألیف عبدالفتاح اسماعیل حسین راوه مکی؛ این مؤلف نام امرای مکه را، از زمان رسول الله ﷺ تا ۱۴۰۰ قمری، فهرست کرده است. در این کتاب، تا زمان خلافت مطیع عباسی، نام امیران ذیل عنوان هر یک از خلفا آورده شده و سپس از امارت اشراف حسنی، در مکه، سخن گفته شده است. ایشان دوران امارت آنان را به چهار دوره تقسیم کرده و تحت عنوان طبقه اول تا طبقه چهارم اشراف، آورده است. در این کتاب از گرایش‌های مذهبی امیران مکه مکرمه سخنی به میان نیامده است. بنای مؤلف بر این بوده است تا تمام کسانی که به امارت مکه مکرمه دست یافته‌اند، ذکر کند.

۳. امراء البلد الحرام منذ اولهم فی عهد رسول الله حتی الشریف الحسین بن علی، تألیف احمد زینی دحلان؛ در این کتاب نیز به گرایش‌های مذهبی امیران حرمین اشاره نشده است. این نویسنده، برخلاف دیگر محققان معاصر، به ویژه سعودی‌ها، با احترام از اشراف حسنی و امیران مکه یاد می‌کند و برخی از ویژگی‌ها و صفات پسندیده امیران را متذکر می‌شود.

۴. جد اول امراء مکه و حکامها منذ الفتح الی الوقت الحاضر، اثر شریف مساعد بن منصور حسنی؛ مؤلف، تنها نام امیران مکه مکرمه را، از سال هشتم هجری تا عصر حاضر، فهرست کرده است و اطلاعات جانبی چندانی، از جمله مذهب امیران، ندارد. افزون بر کتب یاد شده، که از آغاز به امرای مکه پرداخته‌اند، برخی نیز موضوع

کارشان امارت اشراف حسنی در مکه یا مقطعی از امارت آنان بوده است؛ از این دست منابع می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

۱. *تنضید العقود السنیه بتمهید الدولة الحسنیه*، تألیف سیدرضی‌الدین بن محمد موسوی عاملی (م. ۱۱۶۳ق.)؛ وی و پدرش از علمای شیعه مکه و از خانواده آل‌نجم‌الدین هستند که نسبشان به امام موسی کاظم علیه السلام می‌رسد.^۱ این اثر، تاریخ مکه را - از زمان امارت شریف قتاده بن ادریس حسنی (حک: ۵۹۷ - ۶۱۷ق.) - تا سال ۱۱۶۱قمری که دوران امارت شریف مسعود بن سعید (م. ۱۱۶۵ق.) است - در بر می‌گیرد. او کتابش را به امیر مکه، شریف محسن بن عبدالله بن حسین، تقدیم کرد.^۲ بخش اول این کتاب به حوادث مکه تا زمان شریف محمد بن عبدالله بن سعید، و بخش دوم به تاریخ دوران امارت شریف مسعود بن سعید، اختصاص یافته است. چنین مطالب تاریخی، به ترتیب دوره امارت هر یک از شرفای مکه است.

نویسنده این کتاب، در هر بخش، نحوه به قدرت رسیدن و منازعات سیاسی امرای مکه و دیگر تحولات سیاسی این شهر را شرح داده و در هر بخشی، به بیان مختصری از تحولات سیاسی سایر نقاط جهان اسلام پرداخته است که منبع مهمی در تاریخ مکه، به ویژه در مورد قرن ۱۲ هجری، است. نام این کتاب کمتر در منابع دیگر ذکر شده و آن هم بیشتر از طریق خلاصه الکلام فی بیان امراء البلد الحرام، اثر احمد زینی دحلان، معرفی شده است که عمده مطالب آن را تنها با حذف آرایه‌ای ادبی در کتاب خود نقل کرده است.^۳

رضی‌الدین از منابع متعددی بهره برده است، اما تکیه او بر کتاب *سمط النجوم العوالی*، نوشته عبدالملک عصامی (م. ۱۰۳۷ق.) است که اطلاعات مفصل و دقیقی از

۱. آقابزرگ تهرانی، *الذریعة*، ج ۱، ص ۸۰ و ج ۲، ص ۳۳۶ و ج ۳، ص ۹۵؛ امین، سید محسن، *اعیان الشیعة*، ج ۷، ص ۲۹ و ۳۰.

۲. موسوی عاملی، *تنضید العقود السنیه*، ج ۱، ص ۳۸ و ج ۲، ص ۳۰۲.

۳. ر.ک: دحلان، *خلاصه الکلام*، ص ۱۱۰ و ۱۱۱.

احوال مکه در خود دارد. نویسنده در این بخش به منابع مورد استفاده خود به طور کامل اشاره کرده است که برخی از آنها کمتر شناخته شده‌اند. نگرش مؤلف به امرای مکه احترام‌آمیز بوده و دلیل آن، نسب شریف آنان دانسته شده است. وی با صراحت گفته که با وجود بدی‌هایی که برخی اشراف مکه داشتند، وظیفه ماست که از این بدی‌ها چشم‌پوشی کنیم و آنها را به زبان نیاوریم.^۱ او حتی گاهی به نقد کسانی پرداخته که از اشراف به خوبی یاد نکرده‌اند.^۲ این نویسنده نیز به گرایش‌های مذهبی امیران مکه مکرمه، به طور مستقیم، نپرداخته است.

۲. *تاریخ اشراف الحجاز*، اثر احمد زینی دحلان؛ مؤلف چهره‌ای برجسته و صاحب‌نام در حجاز است. وی در این کتاب، به اجمال، امارت اشراف حسنی را بر حجاز، در دوره متأخر، یعنی دوره‌ای که به تسلط آل سعود بر حرمین منجر شد، بررسی کرده و همچون کتاب قبلی خود (*خلاصة الکلام فی بیان امراء البلد الحرام*) از گرایش مذهبی این امیران سخن نگفته است.

۳. *اشراف الحجاز فی القرن الثامن عشر*، نوشته صبری فالح الحمدی؛ مؤلف به یکی از دوره‌های متأخر امارت اشراف پرداخته و تنها بخش کوتاهی از امارت اشراف را بر حرمین شریفین، پوشش داده است. وی از گرایش‌های مذهبی اشراف سخنی نگفته و تنها اشاره‌ای گذرا به مذهب آنها دارد.

۴. *اشراف مکه المکرمة و امرائها فی العهد العثماني*، نوشته اسماعیل حقی جارشلی؛ این کتاب را خلیل علی مراد، از ترکی به عربی، ترجمه کرده است. در این اثر، به امیران مکه از سادات حسنی، در عصر سیادت دولت عثمانی بر حجاز، از سال ۹۲۳ قمری به بعد پرداخته و مناسبات آنان را با سلاطین عثمانی بررسی کرده است اما درباره مذهب

۱. موسوی عاملی، *تنضید العقود السنیه*، ج ۱، ص ۱۶۴.

۲. همان، ص ۱۱۲.

این دسته از امیران مکه بحثی انجام نشده است.^۱

۵. تاریخ مکه المکرمه فی عهد اشراف آل زید، تألیف شریف مسعود آل زید؛ مؤلف این اثر، که خود نیز از سادات حسنی و از اشراف است، تنها اشاره کوتاهی در آغاز کتاب به مذهب امیران مکه از اشراف دارد. افزون بر آنکه در این اثر، تنها برهه‌ای کوتاه، از امارت طولانی اشراف، بررسی شده است.

۶. التشیع السیاسی فی الحجاز من القرن الرابع حتى القرن السابع الهجری، تألیف احمد النادی؛ مؤلف پس از معرفی حجاز، به تعریف شیعه، مهم‌ترین چهره‌های شیعی و بعضی از فرق شیعه اشاره کرده و متعصبانه به چگونگی شکل‌گیری شیعه و شخصیت‌های نخست شیعی پرداخته و با آوردن برخی اقوال درباره پیدایش تشیع، همانند دیگر معاندان شیعه، عبدالله بن سبأ را نخستین کسی دانسته که بذر تشیع را کاشته است.

این نویسنده، با زیدی دانستن اشراف حسنی حاکم بر مکه و امامی دانستن اشراف حسینی حاکم بر مدینه، امارت آنان را موجب ناامنی و دارای پیامدهای ناگوار دانسته و بدون توجه به اسباب پریشانی اوضاع در حرمین و دخالت‌های قدرت‌های رقیب همجوار، تلاش کرده تا نابسامانی اوضاع و عقب‌ماندگی حجاز را به گردن اشراف شیعه بیندازد.

تذکر این نکته لازم است که نویسنده مذکور، مطلب تازه و شایسته‌ای ارائه نکرده و تقریباً سخنان نویسندگان معاند با شیعه را بازگو کرده است. تفاوت و وجه تمایز کار او، با تحقیق در دست اقدام، آن است که احمد نادی، تنها به دورانی که شیعیان در حجاز قدرت داشتند، پرداخته است و از پیشینه امارت شیعیان برحرمین، در ادوار گوناگون اسلامی، سخن نگفته است. از این‌رو افزون بر کاستی‌های فراوان

۱. حقی جارشلی، اشراف مکه المکرمه و امراؤها، ص ۲۳ - ۲۶.

این کتاب، از جمله جانبدارانه بحث کردن، این اثر جامعیت لازم را نیز ندارد. وی غیر منصفانه در معرفی مشاهیر نخست شیعی، به معرفی ابن سبأ، مختار و بیان بن سمعان نهدی پرداخته^۱ و معتقدات شیعه را از کتاب‌های ملل و نحل تند اهل سنت، گزارش کرده است.^۲

۷. *العلویون فی الحجاز*، اثر عبدالله بن علی مسند؛ مؤلف از اساتید دانشگاه مدینه است. این کتاب در شش فصل تنظیم شده که جنبش‌های علویان را از سال ۱۳۲ تا ۲۰۳ قمری بررسی کرده است. از کاستی‌های این کتاب، می‌توان به عدم فاصله‌گیری از گرایش‌های مذهبی نویسنده اشاره کرد. از دید وی، احترام امام صادق علیه السلام نزد عباسیان بدین جهت بوده است که آن حضرت، به اقدام‌های مسلحانه علیه خلافت عباسی نپرداخت؛ همچنین او معتقد است امام رضا علیه السلام از ولایتعهدی مأمون رضایت داشته و به وسیله این خلیفه مسموم نشده است؛ همچنین منصور عباسی نیز با محمد نفس زکیه، پیش از دولت عباسیان، بیعت نکرده است.

درباره امیران مدینه منوره نیز تک‌نگاری‌هایی با عنوان «امراء المدینه» نگاشته شده است که عبارتند از:

۱. *تاریخ امراء المدینه المنورة*، تألیف عارف احمد عبدالغنی؛ این کتاب اثری بی‌مانند

-
۱. نادى، *التشیع السیاسی فی الحجاز*، ص ۳۳ - ۴۰.
 ۲. فهرست مطالب کتاب به ترتیب زیر است: تمهید، مدن الحجاز، تعریف الشیعة و نشأتها، اهم شخصیات الشیعة، الفصل الاول: حالة الحجاز قبیل السیادة الفاطمیة الشیعیة، مکه فی عهد الاشراف اصحاب المذهب الزیدی من ۳۰۰- ۳۵۸ هـ القرامطة و علاقاتهم مع العباسیین و اثر ذلك علی منطقة الحجاز، بنومنها الحسینیون الشیعة بالمدينة المنورة ۳۵۸ - ۵۶۷ هـ الفصل الثاني: الحجاز فی عهد الفاطمیین و انتشار مذهب التشیع، الفصل الثالث: الحجاز فی العهد الايوبی، المذاهب الفقهیة فی الحجاز، النشاط العلمی و القضاء فی عهد حکم الشیعة فی الحجاز، الفصل الرابع: ثورات امراء الشیعة الزیدیة فی منطقة الحجاز فی العصر الايوبی، الفصل الخامس: الحملات العباسیة علی حکام الحجاز الشیعة؛ الحروب الحجازیة بین مکه و المدينة الحملات و اثرها علی الوضع الدینی و الاجتماعی و السیاسی و الاقتصادی و الامنی فی الحجاز.

درباره امیران مدینه، از صدر اسلام تا سال ۴۱۷ قمری، به شمار می‌آید و آگاهی‌های بسیار جالبی، از تاریخ سیاسی مدینه، ارائه کرده است. گویا بنای مؤلف، ورود به مباحث مذهبی نبوده است و همانند دیگر کتابش (*تاریخ امراء مکه المکرمة*) از گرایش‌های مذهبی امیران کمتر سخن گفته است؛ اما با دقت، می‌توان به مذهب برخی امیران دست یافت. در این کتاب زمان‌های ارائه شده برای امیران دقیق نیست؛ همچنین برخی اطلاعات دیگر نادرست به نظر می‌رسد. ارائه گزارش اتهام‌های وارد شده بر علویان حاکم بر مدینه، از منابع پیشین، بدون نقد و بررسی آنها، از دیگر کاستی‌های کتاب است.

۲. *المدينة المنورة في العصر المملوكي*، تألیف عبدالرحمان مدیرس؛ این کتاب در پنج فصل سامان یافته است. مؤلف در فصل چهارم، که عنوان «الاحوال الدینیة» بر آن نهاده، از گرایش مذهبی امیران شیعی سخن گفته است. وی امیران مدینه را، به لحاظ مذهبی، با فاطمیان مصر یکی دانسته و مذهب رایج در احکام را - در زمان امارت اشرف حسینی بر مدینه منوره و در عصر سیادت فاطمیان و ایوبیان بر حرمین و نیز اوایل عصر مملوکی - مذهب جعفری یا همان اثناعشری دانسته است.

نویسنده، فاطمیان را سبب انتشار مذهب تشیع در حرمین دانسته است.^۱ تکیه این کتاب درباره شیعیان بر نوشته‌های ابن فرحون است که دشمنی وی با شیعه و تعصب مذهبی وی آشکار است. همان‌گونه که از نام کتاب پیداست، تنها از امیران حرمین، در دوره مملوکیان، یاد شده است که جامعیت لازم را ندارد. افزون بر آنکه نکته تازه‌ای درباره امرای شیعه بیان نشده است و به طور کلی و گذرا از گرایش‌های مذهبی امیران مدینه، در عصر فاطمیان و ایوبیان و ممالیک، سخن گفته و به مذاهب فقهی و مناصب دینی در آن شهر پرداخته است.

۱. مدیرس، *المدينة المنورة في العصر المملوكي*، ص ۱۸۸.

وی منصب قضاوت را در مدینه، تا انتهای قرن هشتم، از آن شیعیان امامی می‌داند و یادآور شده است که از این زمان به بعد، دولت ممالیک، قضاوت را از دست شیعیان خارج ساختند و به سراج‌الدین عمر سویدادی شافعی (خطیب مسجدالنبی) سپردند که قضاوت او مورد تأیید امیر مدینه، منصور بن جماز، قرار گرفت.^۱ مؤلف، در فصل اول کتابش، که به اوضاع سیاسی مدینه پرداخته، بدون اشاره به گرایش‌های مذهبی امیران آن شهر، تنها فهرستی از امیران ارائه کرده است.

در کنار کتاب‌های یاد شده درباره امیران مکه و مدینه، که بخشی از آنان را امیران شیعی تشکیل می‌دهند، مقالاتی نیز درباره برخی خاندان‌ها یا افرادی که به امارت حرمین شریفین رسیدند، نگارش یافته است که به برخی از آنها اشاره می‌شود:

- «الاشراف» عنوان مدخلی کوتاه است (حدود سه صفحه) که در موسوعه جدید التألیفی به نام *موسوعة مكة المكرمة و المدينة المنورة*،^۲ زیر نظر زکی یمانی (وزیر نفت پیشین عربستان)، در حال تدوین است و تاکنون چند جلد آن تألیف شده است. در این مدخل، مفهوم‌شناسی اشراف (سادات حسنی و حسینی حاکم بر حرمین) مورد توجه بوده و به مذهب آنان و فراز و فرود امارتشان، در مکه و مدینه، اشاره نشده است؛ همچنین در همین موسوعه، مداخل کوتاهی به برخی خاندان‌های مشهور شرفای حسنی و حسینی، مانند «آل قتاده»، «آل ابی‌نمی» به عنوان امیران مکه از اشراف و «آل مهنا» از امیران مدینه، اختصاص داده شده است و به اجمال (در حد یک صفحه)، بدون توجه به مذهبشان، معرفی شده‌اند. این موسوعه شاید تنها اثری باشد که مداخلی را به اشراف، به عنوان حاکمان مکه مکرمه و مدینه منوره، اختصاص داده است.

- «اشراف حسنی و اشراف حسینی»،^۳ تألیف نگارنده اثر حاضر (سیدمحمود

۱. مدیرس، *المدينة المنورة*، ص ۲۲۸ و ۲۲۹.

۲. زکی یمانی، *موسوعة مكة المكرمة*، ج ۱، ص ۵۸۸.

۳. پژوهشکده حج و زیارت، *دانشنامه حج و حرمین شریفین*، ج ۲، ص ۵۸۳ - ۶۲۸.

سامانی). این دو مدخل نسبتاً طولانی، در دانشنامه حج و حرمین به چاپ رسیده است. مؤلف در این مدخل‌ها، به اختصار، بعد از بیان مفهوم لغوی و اصطلاحی اشراف، به چگونگی تأسیس امارت اشراف حسنی در مکه، و اشراف حسینی در مدینه، پرداخته و سپس سیر مناسبات آنان را با قدرت‌های مجاور بیان کرده است؛ همچنین به طور گذرا از مذهب اشراف، به عنوان حاکمان حرمین شریفین سخن گفته است. مقالات امرای مکه،^۱ ابو عزیز، آل ابی‌نمی و برخی مداخل مرتبط با اشراف نیز از نگارنده این سطور است که در آنها، به امارت اشراف پرداخته شده است. طبیعی است که در این‌گونه مقالات، به رغم استقصای نسبتاً قابل توجه در منابع، مطالب به اختصار آورده می‌شود و وافی به مقصود نیستند.

افزون بر آثار یاد شده، ماخذ و منابع دیگری نیز وجود دارد که به طور مختصر به معرفی برخی امیران شیعی در حرمین شریفین، پرداخته‌اند؛ از آن جمله می‌توان موارد زیر را نام برد:

۱. *مجالس المؤمنین*: این کتاب، در مجلس هشتم و نهم، به امرای حرمین شریفین از اشراف، اشاره کرده است. البته هنگام شهادت نویسنده، به دست دشمنان شیعه، هنوز امارت اشراف در حجاز استمرار داشت. از ضعف‌های کتاب می‌توان به این موارد اشاره کرد: «عدم ذکر منابع، اعتماد به برخی کتب قابل تأمل و برداشت‌های نادرست از تشیع برخی افراد».^۲

۲. *اعیان الشیعه*: نویسنده این کتاب، مرحوم سید محسن امین عاملی (م. ۱۳۷۲ق.) است. وی در این مجموعه نفیس، تنها به معرفی شخصیت‌های شیعه امامیه پرداخته است. او شرح حال دانشمندان شیعی را، از آغاز اسلام تا زمان زندگی و حیات خودش، که ۱/۷۳۳ نفر بوده‌اند، جمع‌آوری کرده و مقام و سابقه خدمت‌های شیعیان را در

۱. پژوهشکده حج و زیارت، *دانشنامه حج و حرمین شریفین*، ج ۳، ص ۱۵۷ - ۲۰۴.

۲. درباره نقد و بررسی این کتاب ر.ک: صادقی، *دولتمردان شیعه در دستگاه خلافت عباسی*، ص ۵.

فرهنگ و تاریخ اسلام، ذکر کرده است که برخی از آنان، امیران شیعی در حرمین هستند. مؤلف، برای تدوین این اثر، بیش از پنجاه سال، در سفر و حضر، اوقات خود را صرف جمع کردن منابع آن نمود. او قصد داشت آن را در صد مجلد پانصد تا هشتصد صفحه‌ای تألیف کند، ولی در زمان حیاتش توانست ۳۳ مجلد را، که یک دوره کامل رجال شیعه است، منتشر کند.

مستدرکات اعیان الشیعة، به همت فرزند ایشان در ده جلد، به رشته تحریر درآمده است. فرزند ایشان، حسن امین، می‌نویسد:

پدرم شخصیت‌هایی را که در قید حیات بودند، در کتاب خودش نمی‌آورد. من شخصیت‌هایی را که بعد از پدرم از دنیا رفته بودند و آنهایی را که از قلم پدرم افتاده بودند، در مستدرکات جمع‌آوری کردم.

کتاب اعیان الشیعة و مستدرکات آن، از ارزشمندترین مجموعه رجال و شخصیت‌شناسی شیعه است که به رغم برخی اشتباهات و کاستی‌ها، مورد اعتماد عموم بزرگان و دانشمندان است. در این اثر، نام برخی امرای حرمین، مانند قتاده بن ادریس حسنی (حک: ۵۹۷ - ۶۱۷ق.) و رمیثه بن ابی‌نمی محمد، آورده شده است؛ اما استقصای کافی صورت نگرفته یا آوردن برخی از امیران حرمین، به رغم شیعه بودن، از ملاک‌های علامه نبوده است.^۱

۱. برخی، کاستی‌های اعیان الشیعة را چنین برشمرده‌اند: گستردگی موضوع تحقیق و عدم جامعیت آن، عدم دقت در نقل قول‌ها، ذکر مستدرکات در ضمن متن، اشتباهات تایپی، به روز نبودن اطلاعات، عدم انسجام محتوا، خلط برخی مدخل‌ها و شخصیت‌ها، عدم ذکر اطلاعات کامل توسط علامه امین، دقیق و مشخص نبودن صدر و ذیل نقل قول‌ها، عدم اعراب‌گذاری در اشعار و موارد لازم، ذکر اضافات توسط سیدحسن امین بدون مشخص کردن موارد اضافی، عدم شمارش دقیق مدخل‌ها، عدم توازن در ارائه اطلاعات، ذکر رجال غیر شیعی، ذکر حواشی و تعلیقات در ضمن متن، عدم اصلاح ارجاعات، تکراری بودن مدخل‌ها، نداشتن ترتیب دقیق الفبایی، ناقص بودن اطلاعات، عدم تخریح مصادر و مستندسازی متن، ثبت اطلاعات اشتباه، وجود اطلاعات مغایر، عدم ضبط دقیق اعلام، ترجمه متون فارسی، حذف برخی اطلاعات توسط سیدحسن امین بدون ذکر موارد حذفی، ذکر رجال غیر صالح شیعی و عدم ضبط دقیق آیات.

۳. زهر الریاض و زلال الحیاض، اثر سیدابوالمکارم حسن بن علی (ابن شدقم): وی از سادات حسینی است که با چند واسطه نسبش به امام سجاد علیه السلام می‌رسد. دریافت اجازات او از علمای شیعی، حکایت از تشیع او دارد. افزون بر آنکه در این اثر، با تأکید بر امامان شیعه و حاکمان شیعی محلی، به شرح حال کسانی که در تاریخ مدینه نقشی برعهده داشته‌اند، پرداخته است. اشراف، علما و شعرا، از دیگر مباحث کتاب هستند. نسخه خطی این کتاب در دسترس نیست.

۴. غایة المرام باخبار سلطنة البلد الحرام، اثر عزالدین عبدالعزیز (ابن فهد هاشمی مکی) و تحقیق فهیم شلتوت: این اثر، در سه جلد، به تاریخ سیاسی مکه مکرمه پرداخته و از امیران این شهر و از حوادث دوران امارتشان به تفصیل سخن گفته است. در لابه‌لای آن نکاتی درباره گرایش‌های مذهبی امیران مکه مشاهده می‌شود؛ چنان‌که وی درباره شریف رمیثه بن ابی‌نمی، با تعبیر «وقد اظهر مذهب الزیدیه» یاد کرده است.^۱ در این تحقیق، افزون بر منابع مورد اشاره، از منابع گوناگون، اعم از رجالی، روایی، طبقات‌نگاری، نسبی، جغرافیایی و... استفاده شده است که به صورت پراکنده، به مذهب امیران اشاره کرده‌اند.

در باره ضرورت پرداختن به موضوع امیران شیعه در حرمین شریفین، می‌توان چنین بیان کرد که شیعه در حجاز، به عنوان یک اقلیت تأثیرگذار، همواره مورد بی‌مهری واقع شده و مؤلفان غیر شیعی، همچنین حاکمان معاند با آنان، درصدد نادیده گرفتن یا بسیار کم‌رنگ جلوه دادن نقش شیعیان برآمده‌اند و حتی راه نجات اسلام را در طرد شیعیان، از امت اسلامی، مطرح کرده‌اند. دشمنان شیعه، به ویژه تکفیری‌ها، تمام تلاش خود را به کار بسته‌اند تا با تهمت و افترا به شیعه، سیاه‌نمایی کرده و چهره آنان را میان مسلمانان مخدوش کنند؛ تألیفات متعدد علیه شیعیان و اختصاص سایت‌های فراوان در شبکه‌های مجازی و تلویزیونی و دیگر رسانه‌ها از آن جمله‌اند.

با تسلط آل سعود بر حجاز و حرمین شریفین، آنان که وجود شیعه را به هیچ عنوان بر نمی‌تافتند، برای شیعه‌ستیزی و شیعه‌زدایی، حتی تاریخ حضور شیعه را انکار می‌کردند یا بسی کم‌شمار و بی‌اهمیت جلوه می‌دادند و پیدایش و گسترش آن را به عوامل خارجی و دولت‌های شیعی، همانند فاطمیان و مهاجران شیعه ایران، پیوند می‌دادند. امروزه آنان غالباً وجود امیران شیعی را در حرمین منکر شده و حتی به برخی علویان و بازماندگان اشراف (سادات حسنی و حسینی)، به عنوان امرای حرمین، در بازه زمانی قرن چهارم تا تسلط آل سعود بر حجاز، متوسل شده‌اند تا وانمود کنند که اشراف، بر مذهب تشیع نبوده‌اند. از این‌رو تلاش برای شناساندن شیعیان حاکم بر حرمین، ضروری به نظر می‌رسد.

تذکر این نکته ضروری است که در این تحقیق، صرفاً به آن دسته از امیران حرمین که در منابع بر تشیع آنان تصریح شده و از شهرت برخوردارند، پرداخته شده است. در حالی که مطابق برخی داده‌های تاریخی - که بعداً بدان‌ها پرداخته خواهد شد - جز برخی از امرا و اشراف حاکم بر حرمین، بیشتر آنان در بازه زمانی ۳۶۰ تا ۱۳۴۳ قمری گرایش‌های شیعی داشتند که با تسلط آل سعود بر حرمین، امارت آنان برجیده شد.

هدف اصلی این تحقیق، شناسایی امیران شیعی در حرمین شریفین، از آغاز تا تسلط آل سعود بر این شهرهای مقدس، است. با توجه به این هدف، این تحقیق در پی پاسخگویی به پرسش‌های زیر است:

- امیران شیعی در حرمین، از آغاز تا تسلط آل سعود بر حرمین، چه کسانی بودند؟
- امیران شیعی در مکه مکرمه، از آغاز تا امارت اشراف حسنی، چه کسانی بودند؟
- امیران شیعی در مکه مکرمه، از اشراف حسنی، چه کسانی بودند؟
- امیران شیعی در مدینه منوره، از آغاز تا امارت اشراف حسینی، چه کسانی بودند؟
- امیران شیعی در مدینه منوره، از اشراف حسینی، چه کسانی بودند؟
- مذهب این امیران، زیدی یا امامی بوده است؟

برای این تحقیق می‌توان شبهه فرضیه‌هایی در نظر گرفت که عبارتند از:

- شیعیان، اعم از زیدی و امامی، در مقاطع مختلف تاریخی به امارت حرمین شریفین دست یافتند.

- بیشتر امیران شیعی در مکه مکرمه بر مذهب زیدی، و بیشتر امیران مدینه منوره امامی مذهب بودند.

- امیران شیعی اسماعیلی^۱ مذهب، بر حرمین امارت نداشته‌اند.

- امارت زیدی‌مذهبان در حرمین شریفین، پایدارتر بوده است.

اثر پیش رو در پنج فصل سامان یافته است:

- فصل اول به کلیات و مفاهیم اختصاص یافته و درباره مفاهیم اساسی تحقیق، مانند «امیر»، «شیعه»، «حرمین»، «مکه»، «مدینه»، «اشراف حسنی» و «اشراف حسینی» بحث شده است؛ همچنین در این فصل، به تاریخچه شیعه در حرمین، در سده اول هجری، پرداخته شده است. عوامل بازدارنده گسترش شیعه در حرمین نیز از دیگر مباحث این فصل است.

- فصل دوم متکفل بحث امیران شیعی در مکه از آغاز تا تشکیل امارت اشراف حسنی (حدود ۳۶۰ق.) در این شهر است. امیران انتصابی امام علی علیه السلام بر مکه، و امیران شیعی در آن شهر، در عصر اول و دوم خلافت عباسیان، همچنین امیران شیعی، در عصر سوم خلافت عباسیان تا امارت اشراف، از مطالب این فصل است.

- فصل سوم به بحث امیران شیعی مکه، از اشراف (سادات) حسنی، می‌پردازد؛ بیشتر این امیران، شیعه زیدی بودند و از نیمه دوم سده چهارم هجری تا روی کار آمدن

۱. اسماعیلیه به پیروان اسماعیل، بزرگ‌ترین فرزند امام صادق علیه السلام، گفته می‌شود. آنان با مرگ اسماعیل، در حیات پدر بزرگوارش، دچار اختلاف شدند. برخی مرگ اسماعیل را کتمان، و او را همانند مهدی موعود دانستند. این گروه به اسماعیلیه خالص یا واقفه مشهورند. البته برخی، اینان را خطابه می‌دانند و معتقدند ابوالخطاب محمد بن ابی‌زینب اسدی در تأسیس مذهب اسماعیلی نقش داشته است. از فرق دیگر اسماعیلی، اسماعیلیه نخستین یا مبارکیه است که مرگ اسماعیل را باور داشته و به امامت فرزندش، محمد، اعتقاد داشتند؛ بنابراین امام هفتم آنان محمد بن اسماعیل است. اینان اکثریت اسماعیلیه را تشکیل می‌دهند.

آل سعود، در قرن چهاردهم هجری، امارت آن شهر را بر عهده داشتند.

- فصل چهارم به امیران شیعی در مدینه از آغاز تا تشکیل امارت اشراف حسینی اختصاص یافته است و همانند فصل دوم، به تفکیک، نخست از امیران شیعی، در خلافت امام علی علیه السلام، آن گاه از امارت شیعیان، در عصر اول و دوم عباسی، سپس از امیران شیعی، در عصر سوم عباسی تا تشکیل امارت اشراف حسینی (حدود سال ۳۶۰ق.)، سخن گفته شده است.

- فصل پنجم به امیران شیعی از اشراف حسینی، در مدینه منوره، پرداخته شده است؛ آنها که از نیمه دوم سده چهارم تا حدود پایان سده یازدهم هجری، امارت شهر رسول الله صلی الله علیه و آله را برعهده داشتند. بیشتر این امیران، شیعه دوازده امامی بودند. در دو فصل پایانی، تنها به امارت امیرانی پرداخته شده که بر شیعه بودن آنان در منابع، که عمدتاً نیز مؤلفان آن از اهل سنت هستند، تصریح شده است؛ هرچند که تمام آنان را می توان دارای گرایش های شیعی دانست. از تمام کسانی که در به ثمر نشستن این اثر مؤثر بودند، سپاسگزاری می کنم. از ارزیابان محترم: دکتر نعمت الله صفری و حجت الاسلام و المسلمین رمضان محمدی، که نکات ارزنده ای را برای بهتر شدن کار توصیه کردند، و نیز مدیر محترم پیشین گروه تاریخ و سیره، جناب حجت الاسلام و المسلمین فقیه جلالی بحرالعلوم و همچنین از دست اندرکاران دانشنامه وزین حج و حرمین شریفین، تشکر می کنم. بی تردید ایده اثر حاضر، مدیون مداخلی همچون امرای مکه مکرمه، امرای مدینه منوره و اشراف و نیز برخی دیگر از مداخل مربوط به امیران است که نگارنده، خود به نگارش تعدادی از آنها اقدام نموده است.

انه ولی التوفیق

ربنا تقبل منا انک انت السميع العليم

سید محمود سامانی